

Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés fogalmának alkalmazása válsághelyzetekben

Váradi Ágnes*

Az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáférés biztosítása olyan, a jogrendszer egészének működése szempontjából meghatározó követelmény, amelynek érvényesülését válsághelyzetekben is fokozottan garantálni kell. A jelen tanulmány áttekintést kíván adni azokról a nemzetközi és európai standardokról, ajánlásokról és gyakorlatokról, amelyek a világjárvány idején ebben az összefüggésben megjelentek. Az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáférést szolgáló intézmények adaptálhatóságának ilyen általános vizsgálata hozzájárulhat olyan perjogi megoldások kidolgozásához, amelyek révén korábban nem tapasztalt válsághelyzetekben is biztosítható a jogérvényesítés hatékonysága.

Kulcsszavak: igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, reziliencia, polgári eljárásjog, nemzetközi standardok, jogi segítségnyújtás

Applying the concept of access to justice in emergency situations

Ensuring efficient access to justice is a significant requirement from the point of view of the functioning of the legal system as a whole; its enforcement must be safeguarded even in crisis situations. This study aims to provide an overview of the international and European standards, recommendations and practices that have been developed in this context during the pandemic. Such a general assessment of the adaptability of institutions serving an efficient access to justice can contribute to the development of legal solutions, which ensure the effective enforcement of laws and rights in unprecedented crisis situations.

Keywords: access to justice, resilience, civil procedural law, international standards, legal aid

<https://doi.org/10.32980/MJSz.2023.1.5>

1. Bevezetés: kiindulópontok

„ Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés a nyugati jogi kultúra egyik alapvető pillére. Az 1215-ös Magna Carta (...) annak kimondásával, hogy „To no one will we sell, to no one will we deny or delay right or justice” olyan axiómát állított fel, amely Európában az Emberi Jogok Európai Egyezményében(...), az Európai Unió Alapjogi Chartájában(...) és a Bíróság ítélezési gyakorlatában(...) való rögzítéséig érvényes volt. Ennek megfelelően a közösségi jog általános elvei magukban foglalják a hatékony bírói jogvédelemhez való jogot, amely az igazságszolgáltatáshoz való

* Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet.

hozzáfértést rendezi.¹ Ez a Ruiz-Jarabo Colomer főtanácsnok egy indítványából származó idézet azt mutatja, hogy az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáfértést elősegítő intézmények döntő szerepet játszanak a jogrendszerben: Egyrészt, biztosítják az egyének jogainak védelmét vélt jogsértések elbírálásával, függetlenül a felek anyagi helyzetétől vagy jogi ismereteitől. Másrészt, alapvető biztosítékot jelentenek az üzleti szféra számára is, ahol a szerződésszegéssel, foglalkoztatási kérdésekkel, fizetéképtelenségi ügyekkel vagy éppen adófizetéssel kapcsolatos peres eljárások – különösen a kis- és középvállalkozások esetében –,² valamint a válsághelyzetekben alkalmazott, az üzleti magatartásra vonatkozó, gyorsan változó, adaptálódó sürgősségi szabályozással kapcsolatos jogi igények egyre inkább szükségessé teszik az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáfértést. Ezáltal a hatékony jogérvényesítést támogató jogintézmények a társadalmi és gazdasági kapcsolatokba vetett bizalom fenntartásához is hozzájárulnak.

Miután 2020. március 11-én a WHO pandémiává nyilvánította a COVID-19-et,³ az egészségügyi krízis negatív hatásainak nemzeti szintű kezelésére irányuló intézkedések bevezetésével párhuzamosan, világossá vált, hogy a világvjárvány a bíróságok és az igazságügyi hatóságok számára is kihívásokat jelent szerte a világon, beleértve az európai országokat is.

Válsághelyzetekben az igazságszolgáltatás megfelelő működése kulcsfontosságú, mivel ez garantálja a jogsértésekkel szemben szükséges biztosítékok hatékony érvényesülését, és egyúttal biztosítja a sürgősségi helyzetben alkalmazott intézkedések jogszerűségének felülvizsgálatát.⁴ Az Európa Tanács Igazságszolgáltatás Hatékonyságáért Küzdő Európai Bizottsága (CEPEJ) már a járvány első hullámát követően megállapította, hogy az egyes államok jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy rövid idő alatt alkalmazkodjanak a pandémia jelentette kihívásokhoz, és erőforrásaik hatékony felhasználásával biztosítsák a bíróságok működőképességét.⁵

Felmerül azonban a kérdés, hogy a bíróságok rendkívüli helyzetekben történő működésének fenntartása elegendő-e az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáfértés biztosításához. Egy szélesebb perspektívájú áttekintés, a COVID-19

¹ EUB, Dámaso Ruiz-Jarabo Colomer főtanácsnok indítványa (2009. március 5.) a C-14/08., *Roda Golf & Beach Resort SL* ügyben (ECLI:EU:C:2009:134), 29. pont

² OECD: *Access to justice and the COVID-19 pandemic*, 2020a, 6. o. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=136_136486-rcd8m6dvng&title=Access-to-justice-and-the-COVID-19-pandemic (letöltés ideje: 2023. február 20.)

³ *A WHO főigazgatójának a COVID-19 járvány kapcsán tartott sajtótájékoztatóján elhangzott bevezetője*. <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>. (letöltés ideje: 2023. február 20.)

⁴ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission): *Compilation of Venice Commission Opinions and Reports on States of Emergency [CDL-PI(2020)003-e]*, 2020, 18-19.o. <https://rm.coe.int/16809e38a6>. (letöltés ideje: 2023. február 20.) Hasonlóképpen: Council of Europe. *Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis. A toolkit for member states. [SG/Inf(2020)11]*, 2020. <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40> (letöltés ideje: 2023. február 20.)

⁵ European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ): *CEPEJ Declaration. Lessons learnt and challenges faced by the judiciary during and after the COVID-19 pandemic*, 2020a, 1. o. <https://rm.coe.int/declaration-en/16809ea1e2> (letöltés ideje: 2023. február 20.)

világjárvány idején az európai államokban az igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréssel kapcsolatos gyakorlat széles körű elemzése,⁶ a nemzetközi és európai standardok és ajánlások áttekintése, valamint ezeknek az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés elméleti (emberi jogi, alkotmányjogi) követelményeivel való összevetése értékes tapasztalatokkal szolgálhat arról, hogy az igazságszolgáltatáshoz való egyenlő és akadálytalan hozzáférés hogyan érvényesülhet rendkívüli körülmények között. Ez pedig a jövőre nézve hasznos tanulságok, következtetések, *de lege ferenda* javaslatok megfogalmazását is lehetővé teszi. A COVID-19 járványból levont tanulságok ugyanis hozzájárulhatnak ahhoz, hogy egy következő, hasonló válsággal a tagállami jogrendszerek felkészültebben nézzenek szembe.⁷

2. Háttér és módszertan

A jelen tanulmány célja, hogy összefoglalást adjon az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés válsághelyzetekben történő garantálására vonatkozó nemzetközi és európai standardokról és azok gyakorlati alkalmazásáról.

A releváns szakirodalom az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés fogalmát vagy alkotmányjogi szemszögből vizsgálja, különös tekintettel az emberi jogi szempontokra,⁸ vagy polgári eljárásjogi szemszögből elemzi, a jogi segítségnyújtás intézményeire fókuszálva,⁹ míg más források a szociális szempontokkal, a

⁶ Jelen tanulmánynak nem célja az egyes EU-tagállamok összes pandémiával kapcsolatos, az igazságszolgáltatás működését érintő intézkedésének tételes összefoglalása. A cél sokkal inkább az, hogy áttekintést adjon a nemzetközi viszonylatban kimutatható szabályozási megközelítésekről. Az egyes országokban alkalmazott megoldások részletes áttekintése a tanulmányban hivatkozott forrásokban megtalálható.

⁷ "A világjárvány okozta nehézségek ellenére nemzeti rendszereink és alkotmánybíróságaink általában ellenállónak bizonyultak. Gondoskodnunk kell azonban arról, hogy a következő válság bekövetkezésekor – függetlenül annak jellegétől – még felkészültebbek legyünk." Bel- és Igazságügyi Tanács, 2021. december 9–10. Főbb eredmények.
<https://www.consilium.europa.eu/hu/meetings/jha/2021/12/09-10/> (letöltés ideje: 2023. február 20.)

⁸ pl. Claudia Kaufmann, Christina Hausammann (szerk.): *Zugang zum Recht: Vom Grundrecht auf einen wirksamen Rechtsschutz*. Basel, Helbing Lichtenhahn Verlag, 2017.; Pierre Schmitt: *Access to Justice and International Organizations: The Case of Individual Victims of Human Rights Violations*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2017.; Beate Rudolf: *Rechte haben - Recht bekommen: das Menschenrecht auf Zugang zum Recht. (Essay)*. Berlin, Deutsches Institut für Menschenrechte, 2014.; Claire Bright: *L'accès à la justice civile en cas de violations des droits de l'homme par des entreprises multinationales*. Florence, European University Institute, 2013.; Anne Peters, Tilmann Altwicker: *Europäische Menschenrechtskonvention*, München, C.H. Beck, 2012.; Francesco Francioni (szerk.): *Access to Justice as a Human Right*. Oxford, Oxford University Press, 2007.; Christos Rozakis: *The Right to a Fair Trial in Civil Cases*. *Judicial Studies Institute Journal*. 2004/2, <http://www.ijsj.ie/assets/uploads/documents/pdfs/2004-Edition-02/article/the-right-to-a-fair-trial-in-civil-cases.pdf>. (letöltés ideje: 2023. február 20.)

⁹ pl. Xandra Kramer, Alexandre Biard, Jos Hovenaars, Erlis Themeli (szerk.): *New Pathways to Civil Justice in Europe: Challenges of Access to Justice*. Cham, Springer, 2021.; Asher Flynn, Jacqueline Hodgson: *Access to Justice and Legal Aid: Comparative Perspectives on Unmet Legal Need*. Oxford – Portland, Bloomsbury–Hart, 2017; Maurits Barendrecht, Laura Kistemaker, Henk Jan Scholten, Ruby Schrader, Marzena Wrzesinska: *Legal Aid in Europe: Nine Different Ways to Guarantee Access to Justice?*, 2014. <https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2018/09/Legal-Aid-in-Europe-Full-Report.pdf>

sérülékeny csoportok védelmével, illetve a rászorultság fogalmával való kapcsolat oldaláról közelítik meg a kérdést.¹⁰

A polgári eljárásjog – különösen az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést elősegítő – intézményeinek rendkívüli helyzetekben történő alkalmazását, adaptálhatóságát tekintve a vonatkozó irodalom meglehetősen korlátozott iránymutatást ad: a források elsősorban a világjárvány idején bevezetett egyes nemzeti szabályozások leírását és értékelését¹¹ vagy a digitális technológiák bíróságokon történő alkalmazását, az infokommunikációs eszközöknek a bíróságok működőképességének fenntartásában betöltött szerepét¹² állítják középpontba.

Ezért új eredményekkel szolgálhat egy olyan elemzés, amely a kérdést tágabb összefüggésben vizsgálja. Jelen tanulmány kiindulópontja az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés fogalmának nemzetközi emberi jogi standardok és ítélkezési gyakorlaton alapuló meghatározása. Ezt követően kerül sor annak vizsgálatára, hogy az ENSZ, az Európa Tanács, az OECD, az EBESZ és az Európai Unió szintjén a válsághelyzetekkel kapcsolatban az utóbbi időben elfogadott dokumentumokban hogyan jelenik meg az igazságszolgáltatás megfelelő működése és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés.

Mivel a tanulmány az elméleti háttér, a kapcsolódó joggyakorlat, az egyes államok által bevezetett nemzeti megoldások és a nemzetközi közösség által megfogalmazott általános követelmények szintézisét kínálja, hozzájárulhat az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés krízishelyzetekben történő érvényesülésének átfogóbb értelmezéséhez. Az eredmények egyúttal új lendületet adhatnak hatékony megoldások kidolgozásához e téren, amelyek révén korábban

(letöltés ideje: 2023. február 20.); Váradi Ágnes: *Verfahrenshilfe im Zivilprozess*. Hamburg, Verlag Dr. Kovac, 2014.; Virginia Prado, Rosa Pascual. Acceso a la justicia de los más defavorecidos y Unión Europea. *Revista Boliviana de Derecho*. 2011/12, 172–203. o.; Armin Schoreit, Ingo Michael Groß, Jürgen Dehn: *Beratungshilfe, Prozesskostenhilfe, Verfahrenskostenhilfe: BerH/PKH/VKH*. Heidelberg, C.F. Müller, 2010.

¹⁰ pl. Elisabeth L. MacDowell: Reimagining Access to Justice in the Poor People's Courts. *Georgetown Journal on Poverty Law & Policy*. XXII/3, 2015. 473–543. o.; United Nations: *Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights A/67/278*, 2012, <https://undocs.org/A/67/278> (letöltés ideje: 2023. január 10.); Ruth Bader Ginsburg: In Pursuit of the Public Good: Access to Justice in the United States, *Washington University Journal of Law and Policy*. 2001/7, 1–15. o.; Jan Albers: Prozeßkostenhilfe als Sozialhilfe. In Peter Selmer, Ingo von Münch (szerk.): *Gedächtnisschrift für Wolfgang Martens*. Berlin – New York, de Gruyter, 1987.

¹¹ pl. a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete „Epidemiológia és jogtudomány” projektje (<https://jog.tk.hu/covid19>; letöltés ideje: 2023. február 20.); David Matyas, Peter Wills, Barry Dewitt: Imagining Resilient Courts: from COVID-19 to the Future of Canada's Court System. *Canadian Public Policy*, 48/1, 2022, 186–208. o. doi:10.3138/cpp.2021-015; Bart Krans, Anna Nylund (szerk.): *Civil Courts Coping with Covid-19*. the Hague, Eleven International Publishing, 2021.; Oleh Rozhnov: Towards Timely Justice in Civil Matters Amid the COVID-19 Pandemic. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2/3(7)/2020, 100–114. o. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-3.2-3-a000028>

¹² pl. Marco Fabri: Will COVID-19 Accelerate Implementation of ICT in Courts? *International Journal for Court Administration* 12/2, 2021. <https://doi.org/10.36745/ijca.384>; Hasonlóképpen: Megan Katherine Capp: Will the COVID-19 Crisis Help Us Trace a Path Towards More Equitable Access to Justice?, *Annual Review of Interdisciplinary Justice Research*, 2021/10, <https://canlii.ca/t/t9hs>.; Marco Velicogna: *Cross-Border Civil Litigation in the EU: What Can We Learn from COVID-19 Emergency National e-Justice Experiences?*, 2020. DOI: 10.2139/ssrn.3737648. <https://europemc.org/article/ppr/ppr246475> (letöltés ideje: 2023. január 10.)

nem tapasztalt válsághelyzetekben is biztosítható lehet a jogérvényesítés hatékonysága.

3. Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés elméleti fogalma

A rendkívüli helyzetekben az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést elősegítő intézkedések értékeléséhez először az elméleti háttér tisztázása, az „igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés” fogalmi elemeinek meghatározása szükséges.¹³

Az Európai Unió Alapjogi Chartája¹⁴ 47. cikkében rögzíti a hatékony bírói jogvédelem elvét, amely különböző elemekből tevődik össze, mint például a védelemhez való jog, a fegyveregyenlőség elve, a bírósághoz fordulás joga, valamint a tanácsadás, a védelem és képviselő igénybevételéhez való jog.¹⁵ Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés joga az alapjogok szintjén fogalmazza meg az egyén azon igényét, hogy jogait hatékonyan, pénzügyi háttérétől, anyagi körülményeitől, jogi ismereteitől vagy egyéb lehetőségeitől függetlenül érvényesítse. Mindazonáltal az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés a polgári ügyekben nem korlátozódik az eljárások bíróság előtti megindítására.¹⁶ Az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáférés része annak garantálása, hogy az érintett ügyének bíróság általi elbírálására sor kerülhessen,¹⁷ valamint az a követelmény, hogy a meghozott döntés alkalmas legyen a jogsértések orvoslására vagy a követelések érvényesítésére (tkp. a jogviták érdemi elbírálásának és a tényleges jogorvoslás lehetőségének biztosítása).¹⁸

¹³ Az összefoglalás a szerző korábbi, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés fogalmával kapcsolatos kutatásain alapul, pl. Váradi Ágnes: *The Concept of Legal Aid in the Most Recent Case Law of ECJ*. In Szabó Marcel, Varga Réka, Láncoș Petra Lea. (szerk.) *Hungarian Yearbook of International Law and European Law 2015*. the Hague, Eleven International Publishing, 2016, 461–477.o.; Váradi Ágnes: *Challenges in the Field of Effective Judicial Protection: The Principle of Equality of Arms in an International Context*. In Resperger Richárd, Czeglédy Tamás (szerk.): *Geopolitical strategies in Central Europe*. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2017, 200–213. o. Váradi Ágnes: *Access to constitutional complaint procedures: A real chance?* *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2020/ 4. 372–385. o.

¹⁴ Más alapjogi jellegű nemzetközi instrumentumokban az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés fogalma jellemzően *expressis verbis* nem jelenik meg. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) esetében csak közvetve vezethető le a független és pártatlan bíróság döntéséhez való jogra vagy a jogi támogatásra vonatkozó rendelkezésekből. [Hasonló a helyzet a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 14. cikke vonatkozásában.] Bár e klauzulák értelmezését az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) jelentősen kiszélesítette, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés elve továbbra is csak értelmezéssel vezethető le, ami megnehezítheti az arra való hivatkozást konkrét eljárásokban.

¹⁵ EUB, C-199/11. sz. *Europese Gemeenschap kontra Otis NV és mások* ügyben 2012. november 6-án hozott ítélet [ECLI:EU:C:2012:684] 48. pontja. Az EJEB az EJEE 6. cikk (1) bekezdése vonatkozásában hasonló értelmezést követ: EJEB, *Lupeni Greek Catholic Parish and Others v. Romania*, judgment of 29 November 2016, no. 76943/11, § 85.

¹⁶ EJEB, *Naiit-Liman v. Switzerland*, judgement of 15 March 2018, no. 51357/07, § 113; *Howald Moor and Others v. Switzerland*, judgment of 11 March 2014, nos. 52067/10 and 41072/11, § 70; *Golder v. United Kingdom*, judgment of 21 February 1975, no. 4451/70, § 36.

¹⁷ EJEB, *Fălie v. Romania*, judgment of 19 May 2015, no. 23257/04, § 22, *Kutić v. Croatia*, judgment of 1 March 2002, no. 48778/99, § 25.

¹⁸ EJEB, *Cyprus v. Turkey*, judgment of 10 May 2001, no. 25781/94, § 236.

Az igazságszolgáltatáshoz való hatékony (tehát nem elméleti vagy illuzórikus) hozzáféréshez való jog állami kötelezettséget, „az igazságszolgáltatás biztosításának kötelezettségét” feltételezi. Ezen kötelezettségnek az állam azáltal tesz eleget, hogy eljárásjogi eszközöket biztosít a polgárok számára a jogérvényesítés elősegítése érdekében.¹⁹ Az EJEB gyakorlata alapján az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést elősegítő intézmények közé tartozik jogi tanácsadás/támogatás,²⁰ a perköltségmentesség, illetve perköltség-kedvezmények,²¹ az alkalmazandó eljárás egyes egyszerűsítései, pl. a cselekvőképességgel nem rendelkező felek helyzete²² vagy a kis értékű követelések elbírálása²³ tekintetében (röviden és összefoglalóan a jogi segítségnyújtás intézményei). A jogérvényesítés hatékony elősegítéséhez szükséges pontos módszerek, szabályozási megoldások meghatározásakor emlékeztetni kell arra, hogy az állam e tekintetben bizonyos mérlegelési mozgástérrel rendelkezik.²⁴ Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés elve tehát nem értelmezhető úgy, hogy abból konkrét eljárásjogi intézmények, megoldások levezethetők lennének:²⁵ az eljárásjog rendszerét a maga komplexitásában szemlélve kell biztosítani a hatékony és tényleges jogérvényesítés lehetőségét.

Mindezek tükrében a továbbiakban annak vizsgálatára kerül sor, hogy az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés elméletben és joggyakorlatban kidolgozott általános keretei hogyan érvényesültek a világjárvány idején, illetve a nemzetközi és európai standardok, ajánlások és gyakorlatok hogyan segítették elő az igazságszolgáltatáshoz való hatékony hozzáférés biztosítását a rendkívüli körülmények közepette.

4. Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés fogalmi elemeinek adaptálása rendkívüli körülmények esetén

4.1. Bírósághoz fordulás szűk értelemben: bíróságok fizikai elérése, eljárási határidők. Ezen összefoglalás első és legnyilvánvalóbb elemét a bíróságokhoz való tényleges, fizikai hozzáférés vizsgálata jelenti. Az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala (a továbbiakban: EBESZ/ODIHR) 2020 végén, a COVID-19 járvány harmadik hulláma idején kiadott elemzése – az európai országok gyakorlatát vizsgálva – arra jutott, hogy a pandémáira adott első válaszként egyes bíróságok és bírósági épületek teljesen,

¹⁹ EJEB, *Airey v. Ireland*, judgment of 9 October 1979, no. 6289/73, §§ 24–25.

²⁰ EJEB, *Gnahoré v. France*, judgment of 19 September 2000, no. 40031/98, § 38.

²¹ EJEB, *Malahov v. Moldova*, judgment of 7 June 2007, no. 32268/02, § 31–36.

²² EJEB, *R.P. and Others v. the United Kingdom*, judgment of 9 October 2012, no. 38245/08, §§ 62, 68.

²³ EJEB, *Põnkä v. Estonia*, judgment of 8 November 2016, no. 64160/11, § 30.

²⁴ EJEB, *Staroszczyk v. Poland*, judgment of 22 March 2007, no. 59519/00, § 94. *Osman v. the United Kingdom*, judgment of 28 October 1998, no. 23452/94, § 147.

A korlátozás feltételei kapcsán ld. EJEB, *Nicolae Virgiliu Tănase v. Romania*, judgement of 25 June 2019, no. 41720/13, § 195.

Hasonlóképpen: EUB, C-619/10. sz. *Trade Agency kontra Seramico* ügyben 2012. szeptember 6-án hozott ítélet [ECLI:EU:C:2012:531] 55. pontja.

²⁵ EJEB, *Avotiņš v. Latvia*, judgment of 23 May 2016, no. 17502/07, § 119.

mások részben bezártak, és csak „sürgős” ügyekkel foglalkoztak. Az, hogy ez idő alatt a bírák és a bírósági személyzet milyen mértékben tudtak személyesen és virtuálisan tevékenykedni, az nagyban függött az adott állam pandémiával kapcsolatos hozzáállásától, válaszreakciójától, a hatóságok által hozott intézkedésektől, valamint bíróságok és az általuk kezelt ügyek típusától.²⁶

A nemzeti példák e tekintetben nagyrészt egy irányba mutattak: egyes országokban a bíróságok igazgatásáért felelős szervek *home office*-t rendeltek el; a bíróságok telefonos megbeszélések révén készítették elő az ügyeket; korlátozták a bírósági helyiségekbe való belépést; speciális szabályok tették lehetővé a felek és jogi képviselőik elektronikus kommunikációs eszközök – ide értve a telefont is – útján történő meghallgatását, a bíróságok szóbeli, nyilvános tárgyalásokat csak a feltétlenül szükséges mértékben tartottak; egyes eljárási cselekményeket speciális, nagyobb létszám befogadására alkalmas helyszíneken hajtottak végre. Ezek az intézkedések gyakran összekapcsolódtak az eljárási és végrehajtási intézkedésekre vonatkozó határidők felfüggesztésével vagy meghosszabbításával.²⁷

Ezek magától értetődő és ésszerű lépéseknek tekinthetők az igazságszolgáltatás szervezetében dolgozók, az ügyfelek és egyéb érintett szakemberek egészségének és biztonságának védelme érdekében, miközben biztosították az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés legszűkebb értelemben vett érvényesülésének, a bíróságok működése fenntartásának kereteit a járványügyi helyzet sajátosságainak figyelembevételével. Olyan intézkedésekről van szó, amelyek egyszerűen bevezethetők és alkalmazhatók olyan esetekben, amikor gyors döntésekre van szükség egy folyamatosan változó környezetben.

4.2. A jogviták érdemi elbírálási lehetőségének biztosítása: az elhúzó eljárás kockázatának kezelése. Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés tágabb értelemben vett, a jogvita érdemi elbírálásának és a tényleges jogorvoslat lehetőségének biztosítását is magában foglaló fogalmát figyelembe véve, a hatékony hozzáférés korlátozása akkor is felmerülhet, ha biztosított a bírósági eljáráshoz való hozzáférés közvetlen (fizikai) lehetősége.

Először is, általánosságban elmondható, hogy a fent említett, a bíróságok működését érintő intézkedések a bírósági ügymenetben elkerülhetetlenül

²⁶ EBESZ/ODIHR: *The functioning of courts in the Covid-19 pandemic*, 2020, 9. o. <https://www.osce.org/odihr/469170> (letöltés ideje: 2023. február 10.).

²⁷ Claudia Cavicchioni: Challenges and Opportunities Raised by Covid-19 for the Judicial Systems in Europe. *Form@re - Open Journal per la formazione in rete*. 2021/3, 250–259. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.13128/form-10086>; OECD: *Access to justice and the COVID-19 pandemic: Compendium of Country Practices*, 2020b. <https://www.oecd.org/governance/global-roundtables-access-to-justice/access-to-justice-compendium-of-country-practices.pdf> (letöltés ideje: 2023. január 10.) European Commission (2021). *Impact Assessment Report Accompanying the document "Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation" and " Proposal for a Directive of the European parliament and of the Council on amending Council Directive 2003/8/EC, Council Framework Decisions 2002/465/JHA, 2002/584/JHA, 2003/577/JHA, 2005/214/JHA, 2006/783/JHA, 2008/909/JHA, 2008/947/JHA, 2009/829/JHA and 2009/948/JHA, and Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council, as regards digitalisation of judicial cooperation*. SWD(2021) 392 final. Brussels, 1.12.2021

elmaradásokhoz és ezáltal elhúzódó eljárásokhoz vezetnek. Még a 2022-es Igazságügyi Eredménytábla is azt mutatja, hogy az EU több tagállamában a bíróságok ideiglenes bezárása és a határidők ezzel együtt járó felfüggesztése a hatékonyság csökkenéséhez vezetett, különösen az elsőfokú bíróságokon.²⁸ Ugyanakkor, még akkor is, ha a meghosszabbított vagy felfüggesztett határidők a felekre egyformán vonatkoznak,²⁹ emlékeztetni kell arra, hogy a hosszú határidők a gyengébb vagy kiszolgáltatott helyzetben lévő fél számára jelentős hátránnyal járhatnak, mivel ő a hosszabb és költséges eljárás, illetve az igényérvényesítés elhúzódásának terhét kevésbé tudja viselni, mint az anyagi lehetőségeinél, élethelyzeténél fogva kevésbé hátrányos helyzetben lévő fél.

Míg a probléma első fele az információs és kommunikációs technológia széleskörű alkalmazásával, valamint a digitális kapcsolódást lehetővé tevő innovatív online megoldásokkal javarészt kezelhető,³⁰ a felvetés második eleme kapcsán a speciális eljárási szabályok alkalmazása elengedhetetlennek tűnik.

A COVID-19 világjárvánnyal kapcsolatban széles körben megállapítást nyert, hogy az olyan alternatív eszközök, mint az online megoldások, vagy a bírósági honlapokon és egyéb kommunikációs eszközökön (telefon, e-mail stb.) keresztül történő információ-áramlás döntő szerepet játszott az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés biztosításában,³¹ és ezzel összefüggésben a digitális megoldások bírósági eljárásokban történő fokozott alkalmazása³² iránti igény is megfogalmazódott.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az igazságszolgáltatás rendszerének szereplői nagyon különböző helyzetben lehetnek: a számos jogi képviselővel eljáró (önálló jogi képviseleti részleggel rendelkező) üzleti szereplőknek természetesen más a pozíciója, mint egy jogi képviselő nélkül eljáró, adott esetben laikus természetes személynek. Az igazságszolgáltatáshoz való tényleges hozzáférés elősegítése érdekében az alkalmazott technológiai megoldásoknak kellően rugalmasnak kell lenniük ahhoz, hogy megfeleljenek a különböző szereplők különböző igényeinek. Biztosítani kell, hogy ezen megoldások

²⁸ European Commission: The 2022 Justice Scoreboard, 2022. 52. o. https://commission.europa.eu/system/files/2022-05/eu_justice_scoreboard_2022.pdf (letöltés ideje: 2023. január 10.)

²⁹ Az EJEB gyakorlata arra hívja fel a figyelmet, hogy az eljárások szükségtelen elhúzódásának megakadályozása érdekében szükséges lehet bizonyos eljárási cselekmények egymásutániségának, határidejének szabályozása, azzal, hogy ilyen esetekben egyik fél sem kerülhet egyértelműen hátrányos helyzetbe. EJEB *Wynen and Centre hospitalier interrégional Edith-Cavell v. Belgium*, judgment of 5 November 2002, no. 32576/96, § 32.

Ilyen egyértelmű hátrányt fedezhetünk fel, ha pl. a törvényi határidők számítására vonatkozó szabályok nem vonatkoznak mindkét félre egyformán. EJEB, *Platakou v. Greece*, judgment of 11 January 2001, no. 38460/97, §§ 48–49.

³⁰ United Nations, Human Rights Council: *Independence and impartiality of the judiciary, jurors and assessors, and the independence of lawyers*. A/HRC/RES/44/9, 2020, 18. pont. <https://digitallibrary.un.org/record/3876533> (letöltés ideje: 2023. január 10.)

³¹ Id. 13. lábjegyzet

³² Conclusions by the Hungarian Presidency at the Conference of Ministers of Justice "Digital technology and artificial intelligence – New challenges for justice in Europe" held 5 October 2021, Gödöllő, Hungary. <https://rm.coe.int/conclusions-of-the-hungarian-coe-presidency-/1680a40ebe> (letöltés ideje: 2023. január 10.)

ne okozzanak aránytalan előnyöket, és ne ronthassák le az alacsony jövedelmű vagy jogi ismereteik szintjénél fogva hátrányosabb helyzetben lévő peres felek igazságszolgáltatáshoz való hozzáférését.³³

Ebben a szellemben a nemzetközi fórumok, pl. Diego García-Sayán, a bírák és ügyvédek függetlenségével foglalkozó ENSZ különleges jelentéstevő emlékeztetett arra, hogy az országoknak azonnali és tartós lépéseket kell tenniük az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést befolyásoló és kirekesztést okozó digitális szakadék megszüntetésére.³⁴

Hasonló okokból fogalmazott meg az EBESZ/ODIHR ajánlást arra vonatkozóan, hogy az igazságszolgáltatás digitalizálása során a technológia elérése és kezelése szempontjából kiszolgáltatott helyzetben lévő személyek szükségleteit vegyék figyelembe.³⁵

A nemzetközi szervezetek arra is ráirányították a figyelmet, hogy bizonyos sérülékeny csoportok kiemelt figyelmet igényelnek, és az esetek meghatározott csoportjait prioritásként kell kezelni a járványügyi (lockdown) intézkedések körülményei között is, így pl. gyermekekkel, tartásdíjjal vagy tartási kötelezettséggel kapcsolatos ügyek, alapjogok védelmével kapcsolatos eljárások; a kapcsolati erőszak esetén nyújtandó azonnali védelem stb. esetében.³⁶

Hangsúlyozva, hogy rendkívüli helyzetekben az igazságszolgáltatási rendszereknek előnyben kell részesíteniük azokat az ügyeket, amelyek a személyek kiszolgáltatott csoportjait vagy kényes ügyek csoportjait érintik, ezek a megállapítások és megoldások továbbra is a bírósághoz való tényleges hozzáférés kérdéseire összpontosítanak, biztosítva a bíróságok folyamatos működését és az eljárások időszerűségét. Így továbbra is az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés technikai, funkcionális értelmezésén alapulnak.

4.3. Az igazságszolgáltatáshoz való egyenlő hozzáférés biztosítása: jogi segítségnyújtás rendkívüli helyzetekben. Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés elvében foglalt követelmények, elsősorban a jogvita bírósági általi érdemi elbírálása, valamint a tényleges jogorvoslat lehetőségének biztosítása, azonban messze túlmutatnak ezeken a kérdéseken. Az EJEB ítélkezési gyakorlata

³³ Fabri: *id. m.*, 4.o., Hasonlóképpen: Capp: *id. m.*

³⁴ United Nations, Human Rights Council: *The coronavirus disease (COVID-19) pandemic: impact and challenges for independent justice. Report of the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers, Diego García-Sayán.* A/HRC/47/35, 2021. <https://www.undocs.org/A/HRC/47/35>. (letöltés ideje: 2023. január 10.)

³⁵ EBESZ/ODIHR: *id. m.*, 28.o.

Hasonlóképpen: The Inter-American Commission on Human Rights (IACHR) and the United Nations Special Rapporteur on the Independence of Judges and Lawyers: *Joint declaration on access to justice in the context of the COVID-19 pandemic*, 2021. http://www.oas.org/en/iachr/jsForm/?File=/en/iachr/media_center/preleases/2021/015.asp (letöltés ideje: 2023. január 10.); Inter-American Commission on Human Rights: *IACHR Calls on States to Guarantee Principle of Enhanced Due Diligence and Right to Access to Justice During COVID-19 Pandemic*, 2021. https://www.oas.org/en/IACHR/jsForm/?File=/en/iachr/media_center/PReleases/2021/052.asp (letöltés ideje: 2023. január 10.)

³⁶ CEPEJ: *Management of the judiciary - compilation of comments and comments by country*, 2020b. <https://www.coe.int/en/web/cepej/compilation-comments> (letöltés ideje: 2023. február 10.)

szerint a tisztességes eljáráshoz kapcsolódó jogok (elsősorban a kontradiktórus eljárás elve és a fegyveregyenlőség elve) biztosítják a felek közötti „méltányos egyensúlyt”. Megkövetelik, hogy minden félnek ésszerű lehetősége legyen ügyének előterjesztésére olyan feltételek mellett, amelyek nem helyezik őt jelentős hátrányba az ellenérdekű féllel, felekkel szemben.³⁷ Ez a megközelítés összhangban van azzal, hogy az anyagi rászorultság vagy a jogi ismeretek hiánya miatt jelentős eltérések adódhatnak a felek lehetőségeiben, és egyben alapvető magyarázatát jelenti az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés tágabb, tartalmi (nem formalista) értelmezésének.

A járvány okozta rendkívüli körülményekre tekintettel a figyelem középpontjába kerültek a válságból adódó kiszolgáltatottság formái.³⁸ Egyes államok kiemelt figyelmet fordítottak a jogi segítségnyújtó szolgálatok működésére, ideértve az általános jogi tanácsadást is,³⁹ azonban ezek az intézkedések kevésbé intenzíven kerültek a jogalkotás, a szakpolitikai döntéshozatal látókörébe, mint a fent említett informatikai megoldások.⁴⁰ Ez összefügghet azzal a fent említett elvvel, hogy az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés garantálásának konkrét módja tekintetében az államot a költségvetés lehetőségeire is figyelemmel bizonyos mérlegelési mozgásteret illeti meg.⁴¹ Másfelől ugyanakkor elmondható, hogy minél általánosabb a rászorultság fogalma,⁴² és minél változatosabb, diverzifikáltabb támogatási formákat biztosít a jogrendszer a rászorultak számára, annál szélesebb körben biztosított az igazságszolgáltatáshoz való egyformán hatékony hozzáférés minden érintett számára. Ahogyan azt az ENSZ különleges jelentéstevője is kifejtette, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés korlátozásával határozottan foglalkozni kell, hogy megakadályozzuk a leghátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok marginalizálódását és az igazságszolgáltatási rendszerek „elitizálódását”.⁴³

A lehetséges megoldások között – a nemzetközi példákra, valamint az azonosított kihívásokra is tekintettel – belső jogi jogalkotási és jogalkotáson kívüli, igazgatási eszközök alkalmazása, valamint nemzetközi soft-law megoldások és nemzetközi standardok, ajánlások kidolgozása egyaránt felmerülhet az adott állam vagy régió jogi- és intézményrendszerét, alkotmányos hagyományait és egyéb lehetőségeit (digitalizáció állása, források stb.) figyelembe véve.

³⁷ EJEB, *Avotiņš v Latvia*, judgement of 23 May 2016, no 17502/07, § 119. Hasonlóképpen: *Dombo Beheer B.V. v the Netherlands*, judgement of 27 October 1993, no. 14448/88, § 33.

³⁸ CEPEJ: *id. m.*, 2020a, 2.o.

³⁹ OECD: *id. m.*, 2020a, 12.o.

⁴⁰ vö. European E-Justice Portal: *Covid-19 impact on civil and insolvency matters*. https://e-justice.europa.eu/37843/EN/covid19_impact_on_civil_and_insolvency_matters?clang=en (letöltés ideje: 2023. február 22.)

⁴¹ *Id.* 25. lábjegyzet

⁴² Elizabeth L. MacDowell: Vulnerability, Access to Justice, and the Fragmented State, *Michigan Journal of Race & Law*. 23/1–2, 2018, 51–104.o. <https://doi.org/10.36643/mjrl.23.1.vulnerability>. Hasonlóképpen: Roxanna Dehaghani, Daniel Newman: Criminal legal aid and access to justice: an empirical account of a reduction in resilience, *International Journal of the Legal Profession*, 29/1, 2022, 33–52. o., DOI: 10.1080/09695958.2020.1868474

Mary Assumpta Nalwoga Kiwanuka: Institutional vulnerabilities, COVID-19, resilience mechanisms and societal relationships in developing countries. *International Journal of Discrimination and the Law*. 21/3., 2021, 288–307.o. <https://doi.org/10.1177/13582291211031381>

⁴³ United Nations, Human Rights Council: *id. m.*, 2021.

Soft-law jellegű intézkedések közé tartozhatnak a jogi információkhoz való hozzáférés és a jogtudatosság támogatása; a helyreállító igazságszolgáltatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés megkönnyítése, például az online közvetítés és az alternatív vitarendezés, valamint a közigazgatási jellegű jogi szolgáltatásokhoz és a jogi dokumentációhoz való hozzáférés támogatása; az ügyvédi kamarákkal és más jogászai testületekkel, valamint a civil társadalommal való együttműködés erősítése.⁴⁴

Európai vagy nemzetközi ajánlás célul tűzhetné ki, hogy a válsághelyzetek, elsősorban a gazdasági válságok nem vezethetnek a jogi segítségnyújtás finanszírozásának jelentős csökkentéséhez.

A belső jog meglévő keretei között a már meglévő eszközök gyorsan változó környezetben történő rugalmasabb felhasználását támogató intézkedések is megfontolandók lehetnek, pl. iránymutatások vagy standardok kialakítása a bíróságok számára, megkönnyítve annak azonosítását, hogy mely ügyek alkalmasak távmeghallgatásra, online, illetve elektronikus eszközök útján történő intézésre, és amelyek nem.⁴⁵

Végül jogalkotási jellegű lépésként opció lehet a meglévő eljárási fogalmi rendszerek általános felülvizsgálata annak érdekében, hogy a legsérülékenyebb csoportok jogainak, érdekeinek egyszerűsített védelmét biztosítsák, pl. a keresetösségi jog előtt álló jogi akadályok felszámolása azáltal, hogy lehetővé teszik a bíróságok számára, hogy elfogadják harmadik felek beavatkozását, és bizonyos esetekben lehetővé tegyék, hogy az egyenlő bánásmódot felelős szervek képviseljék az egyéneket a jogi eljárásokban.⁴⁶

Az ilyen megvalósítások alkalmazhatóságának és megvalósításának elemzése kulcsfontosságú lenne ahhoz, hogy a vélt jogsértések megfelelő módon, a társadalmi vagy gazdasági környezet változásaitól függetlenül, érdemben elbírálásra kerülhessenek, és így az egyének jogai és az üzleti élet szereplőinek érdekei magasabb szintű védelemben részesüljenek.

5. Következtetések

Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés – amelyet a jogalanyok azon lehetőségeként értelmezünk, hogy az igazságszolgáltatás formális vagy informális intézményein keresztül jogorvoslatot keressenek és szerezzenek, az emberi jogi normákkal összhangban –⁴⁷ az emberi jogok védelmének alapvető biztosítója, és

⁴⁴ United Nations Development Programme: *Guidance Note. Ensuring Access to Justice in the Context of COVID-19*, 2020, 18–19. o. https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/democratic-governance/access_to_justiceandruleoflaw/ensuring-access-to-justice-in-the-context-of-covid-19-.html (letöltés ideje: 2023. február 20.)

⁴⁵ EBESZ/ODIHR: *id. m.*, 2020, 28. o.

⁴⁶ Council of Europe, Parliamentary Assembly: *Equality and non-discrimination in the access to justice. Resolution 2054 (2015)*.

⁴⁷ United Nations Development Programme: *Programming for justice: Access for all*, 2005, 5. o. <https://www.undp.org/asia-pacific/publications/programming-justice-access-all> (letöltés ideje: 2023. február 22.)

ezért a válsághelyzetekben is fontos szerepet játszik.

A COVID-19 világjárvány igazolta, hogy a bevezetett korlátozások mértékétől függetlenül a nemzeti jogalkotók kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy a járványügyi helyzet súlyosságához mérten a bírósághoz fordulás és a jogvita bíróság általi elbírálásának alapvető feltételei biztosítottak legyenek. Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés tényleges, fizikai és alapvető eljárási kereteinek megőrzése mellett azonban a rászorultak, kiszolgáltatott helyzetben lévők fokozottabb támogatását is biztosítani kell annak érdekében, hogy a válsághelyzetekben ne csökkenjen a számukra elérhető jogvédelem szintje. Ezért olyan megoldások kidolgozására van szükség, amelyek rugalmasan tudnak reagálni a kiszolgáltatottság egy-egy válság következtében megjelenő új formáira.

A nemzetközi ajánlásokkal összhangban nemzetközi és európai szinten is explicit módon lehet szükséges tisztázni, hogy a.) a bírósági eljárásokban nem csak az elektronikus kommunikációt és az online megoldásokat kell elősegíteni, hanem a jogi tanácsadás elérhetőségét is; b.) ezért a krízishelyzetek nem vezethetnek a jogi segítségnyújtás finanszírozásának jelentős mértékű csökkentéséhez, és c.) az eljárási jogszabályok kellően rugalmas intézkedésekkel támogassák az állampolgárokat a jogorvoslat, tanácsadás és támogatás igénybevételében, egyéni helyzetük és szükségleteik figyelembevételével. Ezek a lépések hozzájárulhatnak ahhoz, hogy rendkívüli körülmények között is fennmaradjon az igazságszolgáltatásba vetett bizalom, ami a társadalmi és gazdasági kapcsolatokba és általában az intézményekbe vetett bizalom fenntartásának is a kulcsa.

Irodalomjegyzék

- Jan Albers: Prozeßkostenhilfe als Sozialhilfe. In Peter Selmer, Ingo von Münch (szerk.): *Gedächtnisschrift für Wolfgang Martens*. Berlin – New York, de Gruyter, 1987. 283-296. <https://doi.org/10.1515/9783110894370-019>
- Ruth Bader Ginsburg: In Pursuit of the Public Good: Access to Justice in the United States, *Washington University Journal of Law and Policy*. 2001/7.
- Maurits Barendrecht, Laura Kistemaker, Henk Jan Scholten, Ruby Schrader, Marzena Wrzesinska: *Legal Aid in Europe: Nine Different Ways to Guarantee Access to Justice*, 2014.
- Claire Bright: *L'accès à la justice civile en cas de violations des droits de l'homme par des entreprises multinationales*. Florence, European University Institute, 2013.
- Megan Katherine Capp: Will the COVID-19 Crisis Help Us Trace a Path Towards More Equitable Access to Justice?, *Annual Review of Interdisciplinary Justice Research*, 2021/10.
- Roxanna Dehaghani, Daniel Newman: Criminal legal aid and access to justice: an empirical account of a reduction in resilience, *International Journal of the Legal Profession*, 29/1, 2022. 33-52. <https://doi.org/10.1080/09695958.2020.1868474>

-
- Marco Fabri: Will COVID-19 Accelerate Implementation of ICT in Courts? *International Journal for Court Administration* 12/2, 2021. <https://doi.org/10.36745/ijca.384>
 - Asher Flynn, Jacqueline Hodgson: *Access to Justice and Legal Aid: Comparative Perspectives on Unmet Legal Need*. Oxford – Portland, Bloomsbury – Hart, 2017. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199233083.001.0001>
 - Francesco Francioni (szerk.): *Access to Justice as a Human Right*. Oxford, Oxford University Press, 2007. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199233083.001.0001>
 - Claudia Kaufmann, Christina Hausammann (szerk.): *Zugang zum Recht: Vom Grundrecht auf einen wirksamen Rechtsschutz*. Basel, Helbing Lichtenhahn Verlag, 2017.
 - Xandra Kramer, Alexandre Biard, Jos Hoevenaars, Erlis Themeli (szerk.): *New Pathways to Civil Justice in Europe: Challenges of Access to Justice*. Cham, Springer, 2021.
 - Bart Krans, Anna Nylund (szerk.): *Civil Courts Coping with Covid-19*. the Hague, Eleven International Publishing, 2021.
 - Elisabeth L. MacDowell: Reimagining Access to Justice in the Poor People’s Courts. *Georgetown Journal on Poverty Law & Policy*. XXII/3, 2015.
 - David Matyas, Peter Wills, Barry Dewitt: Imagining Resilient Courts: from COVID-19 to the Future of Canada’s Court System. *Canadian Public Policy*, 48/1, 2022. 186-208. <https://doi.org/10.3138/cpp.2021-015>
 - Anne Peters, Tilmann Altwicker: *Europäische Menschenrechtskonvention*, München, C.H. Beck, 2012.
 - Virginia Prado, Rosa Pascual. Acceso a la justicia de los más defavorecidos y Unión Europea. *Revista Boliviana de Derecho*. 2011/12.
 - Christos Rozakis: The Right to a Fair Trial in Civil Cases. *Judicial Studies Institute Journal*. 2004/2.
 - Oleh Rozhnov: Towards Timely Justice in Civil Matters Amid the COVID-19 Pandemic. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2/3(7)/2020. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-3.2-3>
 - Beate Rudolf: *Rechte haben - Recht bekommen: das Menschenrecht auf Zugang zum Recht. (Essay)*. Berlin, Deutsches Institut für Menschenrechte, 2014.
 - Pierre Schmitt: *Access to Justice and International Organizations: The Case of Individual Victims of Human Rights Violations*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2017.
 - Armin Schoreit, Ingo Michael Groß, Jürgen Dehn: *Beratungshilfe, Prozesskostenhilfe, Verfahrenskostenhilfe: BerH/PKH/VKH*. Heidelberg, C.F. Müller, 2010.
 - Váradi Ágnes: Access to constitutional complaint procedures: A real chance? *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2020/4.
 - Váradi Ágnes: Challenges in the Field of Effective Judicial Protection: The Principle of Equality of Arms in an International Context. In Resperger Richárd,

Czeplédy Tamás (szerk.): *Geopolitical strategies in Central Europe*. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2017.

- Váradi Ágnes: The Concept of Legal Aid in the Most Recent Case Law of ECJ. In Szabó Marcel, Varga Réka, Láncoş Petra Lea. (szerk). *Hungarian Yearbook of International Law and European Law 2015*. the Hague, Eleven International Publishing, 2016. <https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012015003001022>
 - Váradi Ágnes: *Verfahrenshilfe im Zivilprozess*. Hamburg, Verlag Dr. Kovac, 2014.
 - Marco Velicogna: *Cross-Border Civil Litigation in the EU: What Can We Learn from COVID-19 Emergency National e-Justice Experiences?*, 2020. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3737648>
-
-